

Darius Petkūnas – Klaipėdos universiteto Humanitarinių ir ugdymo mokslų fakulteto Baltų filologijos katedros vyresnysis mokslinis bendradarbis, Helsinkio universiteto Teologijos fakulteto docentas.

Moksliniai interesai: Bažnyčios istorija, protestantiškoji teologija, liturgija.

Adresas: Salomėjos Nėries g. 5, LT-92227 Klaipėda.

El. paštas: darius.petkunas@liueteronai.lt

Darius Petkūnas: Senior research fellow at the Department of Baltic Philology, Faculty of Humanities and Education Sciences, University of Klaipėda, Lithuania; docent of theology in the Faculty of Theology of the University of Helsinki, Finland.

Research interests: Church history, Protestant theology, liturgical studies

Address: Salomėjos Nėries str. 5, LT-92227 Klaipėda.

E-mail: darius.petkunas@liueteronai.lt

Darius Petkūnas

Klaipėdos universitetas

ĮSPRAUSTINIO ŽODŽIO *DIEVAS* IŠTAKOS LIETUVIŠKOJE ŠVČ. TREJYBĖS FORMULĖJE

Anotacija

Lietuviškoji Trejybės formulė turi įspraustinį žodį *Dievas*. Įterpinys taip pat aptinkamas ir latvių bei prūsų kalba publikuotuose tekstuose. Kadangi šias baltų tautas krikščioji Vokiečių ordinas, manoma, kad ir lietuviai įspraudą *Dievas* Trejybės formulėje paveldėjo iš vokiečių. Šio straipsnio autoriaus atlikta vokiškų agendų tekstų analizė rodo, kad įterpinys *Dievas* aptinkamas beveik kiekvienoje XVI–XVII a. Baltijos regiono vokiečių liueteronų liturginėje knygoje. Gausus jo paplitimas vokiškuose tekstuose liudija, kad vokiečiams šis įspraudas buvo priimtinas ir turėjo būti vartotas dar iki Reformacijos. Autorius sutinka su iki šiol skelbta prielaida, kad ir LDK lietuviai, nors krikštą priėmė iš lenkų, šį įterpinį paveldėjo iš vokiečių.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: trejybės formulė, įterpinys *Dievas*.

Abstract

The Lithuanian Trinitarian formula includes within it the word *God*. It is supposed that Lithuanians received this parenthesis from the Teutonic Order as early as the Baptism of King Mindaugas. The author of this present study has focused his attention on German liturgical texts used in the Baltic region in the sixteenth and seventeenth centuries. Analysis of these documents indicates that the parenthesis *God* was included in the Trinitarian formula in almost every German liturgical book, and this suggests that such a formula may

well have been used among the Baltic Germans before the Reformation. The author supports the thesis of those scholars who suggest that Lithuanians in the Grand Duchy as well inherited the use of the word *God* in their formula from the Teutonic Order.

KEY WORDS: Trinitarian formula, parenthesis *God*.

doi:<http://dx.doi.org/10.15181/rh.v23i0.1787>

Lietuviškoji Trejybės formulė – „Vardan *Dievo* Tėvo, ir Sūnaus, ir Šven-tosios Dvasios“ – turi įspraustinį žodį *Dievas*. Tuo ji skiriasi nuo Trejybės formulės lotynų (*in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*) ir graikų (*εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*) kalbose. Įterpi-nio Trejybės formulėje nėra ir kaimyninių lenkų Romos katalikų bei rusų stačiatikių liturginiuose ir katechetiniuose tekstuose, tačiau jį turi latvių tauta – tiek liuteronai, tiek Romos katalikai. Įterpinys taip pat aptinkamas prūsų kalbos paminkluose – liuteroniškuose katekizmuose. Kadangi šias baltų tautas krikštijo Vokiečių ordinas, manoma, kad ir lietuviai įspraudą *Dievas* paveldėjo iš vokiečių.

Šią hipotezę iškėlė temą plačiau nagrinėjęs Antanas Mažiulis. Tautoty-rininkas pagrįstai atmetė Vaclovo Biržiškos iškeltą prielaidą, esą įspraudas formulėje atsirado dėl to, kad karaliaus Mindaugo krikšto metu ją vertė ne teologas, o pasaulietis. A. Mažiulio nuomone, lietuviai įspraudą paveldėjo iš vokiečių (Mažiulis 1955, 103–110). Panašiai tvirtina ir Paulius Rabi-kauskas. Pastebėjęs, kad įterpinio Trejybės formulėje nėra slavų tautose, jis teigia, kad įspraustinis žodis *Dievas* turi būti kildinamas iš viduramžių vokiečių kalbos (Rabikauskas 1994, 230). Šiai nuomonei pritaria ir Zigmas Zinkevičius, tvirtindamas, kad Mindaugo epochos vertimo liekanų randa-ma ne tik Trejybės formulėje, bet ir poterių tekstuose.¹

Karlo Zeumerio publikuotame viduramžių vokiečių liturginių šaltinių rinkinyje A. Mažiulis aptiko gausią įterpinio *Dievas* vartoseną Trejybės formulėje IX–XIV a. tekstuose. Šiame leidinyje galima rasti net 17 įvairių laiminimo formulių su šiuo įterpiniu.² Vis dėlto, įspraudą turintys kodek-

¹ „Juose yra frazių ar žodžių, kurie negalėjo būti išversti iš lenkų kalbos, bet visiškai sutampa su XIII a. vokiečių poterių atitinkamais žodžiais bei frazėmis.“ (Zinkevičius 2000, 30).

² Įterptinį žodį *Dievas* A. Mažiulis aptiko laiminimo formulėse, tarp jų seniausiame keltų bažnyčios liturginiame paminkle – Anglijos Exeterio katedros mišių (1050–1072 m.) Bangorų antifonų rinkinyje, kurio kilmė gali siekti VII a. (The Leofric Missal 1883, 63). K. Zeumerio 1886 m. publikuotame *Ordines Iudiciorum Dei* rinkinyje įspraudas randa-mas Vienos kodekse (*Codex Vindobonensis Lat. 795, IX a.*), Bambergo kodekse (*Co-*

sai atskleidžia jo vartojimą pietinėse Šventosios Romos imperijos žemėse, o ne vokiečių dominuotose Baltijos regiono teritorijose. Įspraudas taip pat aptinkamas popiežių aprobuotuose vyskupams skirtuose liturginiuose apeigynuose – pontifikaluose.³

A. Mažiulis aptiko gausią šio įspraudo vartoseną XVI–XIX a. lietuviškuose, latviškuose ir prūsiskuose liuteroniškuose bei katalikiškuose tekstuose, tačiau jis neskyrė pakankamai dėmesio vokiškiems šaltiniams. Pastarieji paminėti tik nustatant, kiek katechetiniai tekstai atitiko jų vertimo originalą. Be to, tyrėjas visiškai ignoravo XVI–XVII a. vokiečių kalba publikuotus liturginius šaltinius, nors savo straipsnyje pagrįstai pažymėjo, kad Trejybės formulė daugiausia vartojama liturginėse knygose. Liuteroniškieji liturginiai tekstai yra ypač svarbūs nagrinėjamai temai, nes prasidėjus Reformacijai juose randame ankstyvuosius įspraudo vartosenos atvejus vokiečių kalba. Reformacijos laikotarpiu kiekviename liuteroniškame krašte buvo įvykdytos liturginės reformos – lotyniškus mišiolus ir apeigyklus pakeitė liuteroniškos agendos vokiečių kalba, o iš jų galima spręsti, kuriose vokiečių dominuotose teritorijose formulė turėjo aptariamą įterpinį.

Šio straipsnio tikslas yra nustatyti įterpinio *Dievas* vartoseną XVI–XVII a. Baltijos regiono – Rytų Prūsijos, Kuršo, Livonijos, Estijos, Vakarų Prūsijos ir Pomeranijos – vokiečių liuteronų liturginėse agendose ir pateikti išvadas, ar įterpinį *Dievas* Trejybės formulėje LDK lietuviai galėjo paveldėti iš vokiečių.

dex Bambergensi, Ed. V. 1., XI a.), Eberhardo Bambergiečio brevioriuje (XII–XIII a.), Austrijos Lambacho vienuolyno kodekse (*Codex Lambacensis* 73, XVII a.), Miuncheno kodeksuose (*Codex Monacensis Lat. 21587*, XI a., *Codex Monacensis Lat. 10077*, XI–XII a., *Codex Monacensis Lat. 100*, XII a.) ir kituose šio pobūdžio tekstuose (Formulae Merovingici 1886, 615, 616, 628, 646, 649, 654, 664, 670, 673, 674, 676, 678, 679, 680, 681, 684).

³ Įterpinį A. Mažiulis aptiko popiežiaus Benedikto XIV aprobuotame vyskupų apeigynė *Rituale Romanum Cæremoniale Episcoporum*, publikuotame 1752 m. Ten Trejybės formulė su įspraudu *Dievas* vartota konsekruojant vyskupą ir šventinant vandenį bažnyčios pašventinimo apeigose (*Pontificale romanum* 1862, 7, 44). 1752 m. *Rituale Romanum* yra Apšvietos laikotarpiu aprobuota liturginė knyga, tačiau formulė aptinkama ir ankstesniuose pontifikaluose, tarp jų ir viename seniausių – Jorko arkivyskupo Egberto (732–766 m.) pontifikale, kurio rankraščio kopija siekia X a. (The Pontifical of Egbert 1853, 3, 34–35).

1. Trejybės formulė viduramžių ir liuteroniškosios Reformacijos liturginiuose tekstuose

Trejybės formulė yra Kristaus Didžiojo paliepimo: „Tad eikite ir padarykite mano mokiniais visų tautų žmones, krikštydami juos *vardan Tėvo, ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios...*“ (Mt 28,19–20) dalis. Tai steigiamieji krikšto sakramento žodžiai, todėl formulė labiausiai vartojama krikšto apeigose. Ji yra paties Krikšto akto dalis: „N., aš krikštiju tave vardan [*Dievo*] Tėvo, ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios.“ Kai kurios agendos šį Kristaus Didįjį paliepimą nurodo perskaityti Krikšto įžangoje, tačiau, kadangi tai Šventojo Rašto citata, tiek katekizmuose tiek liturginėse knygose ši eilutė verčiama tiksliai, be įspraudo *Dievas*.⁴ Trejybės formulė tai pat aptinkama Krikšto platesniojo egzorcizmo akte: „Prisaikdinu tave, tu netyroji dvasia, vardan [*Dievo*] Tėvo, ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios, išaik ir palik šį Dievo tarną, N...“: Formulę taip pat galima aptikti ir kitose Krikšto liturgijos vietose, tarp jų – įžanginiame žodyje krikšto tėvams, o 1698 m. Narvos agendoje ji pridėta prie Ramybės palinkėjimo po Aaroniško palaiminimo (HB 1698, E2). Formulė taip pat gausiai vartota skubos krikšto patvirtinimo apeigoje, kada kunigas privalėjo paklausti, ar kūdikis buvo pakrikštytas „vardan [*Dievo*] Tėvo, ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios.“

Nuo XIV a. formulė pradėta vartoti Mišių įžangoje, prieš Įžanginį priegiesmį (Jungmann I 1986, 296). Liuteroniškosios Reformacijos metu daugelis teritorinių bažnyčių agendų nurodė vietoj Įžanginio priegiesmio giedoti giesmę, todėl liuteroniškosiose teritorijose formulė šioje liturgijos vietoje ilgainiui nustota vartoti. Į liuteroniškas Mišias XIX a. pradžioje ją grąžino Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas I 1822–1823 m. publikuotoje, jo paties parengtoje, Berlyno unijinėje agendoje. Nors Mišių tvarkoje formulė buvo be įterpinio, ji agendoje turėjo santuokos forma. Ilgainiui formulę į Mišias įtraukė visos Vokietijos teritorinės liuteronų bažnyčios, tačiau XX a. antroje pusėje sugrįžta prie tradicinės senovinės formulės be įterpinio *Dievas*.

Šventosios Trejybės vardas Mišiose taip pat tariamas Įžanginį priegiesmį lydinčioje Mažojoje doksologijoje: „Garbė [*Dievui*] Tėvui, ir Sūnui, ir

⁴ A. Mažiulis dėjo daug pastangų ieškodamas įterpinio *Dievas* Kristaus Didžiojo paliepimo (Mt 28,19–20) tekste. Jam pavyko rasti tik vieną vienintelį tokio įterpinio pavartojimo atvejį – 1825 m. Peterburge publikuotame latviškos Biblijos leidime (Mažiulis 1955, 106). Įspraudą taip pat turi 1727 m. Kuršo latviškoji agenda (LKA 1727, 177).

Šventajai Dvasiai“ (*Gloria Patri, et Filio, et Spiritui Sancto...*). Tai Trejybės doksologija, kuri taip pat giedama psalmių pabaigoje ryto ir vakaro pamaldose. A. Mažiulis aptiko tris tokius išspraudo vartosenos pavyzdžius 1570 m. M. Mažvydo giesmyne ir vieną 1585 m. M. Daukšos išverstoje nuodėmių išpažinties tvarkoje, nors abiem atvejais jo nebuvo originalo tekste. Išspraudo taip pat nepavyko aptikti Trejybės doksologijoje viduramžių liturginiuose tekstuose. Reformacijos metu Ižanginio priegiesmio vietą pamažu užimant giesmei, ši doksologija Mišiose vartota vis rečiau, tačiau ją Mišiose lotynų kalba nurodė vartoti XVI a. Prūsijos kunigaikštystės agendos. Kadangi agendose nebuvo pačių priegiesmių, Prūsijos liuteronų kunigai naudojosi Niurnberge išleista Luko Losijaus „Psalmodija“ ir kitomis ne „prūsų kilmės“ šio pobūdžio knygomis. Ižanginių priegiesmių tekstus Baltijos regione randame Pomeranijos agendose ir Johanne-so Briesmanno parengto, vėliau gerokai papildyto Rygos giesmyno *Kurtz Ordnung des Kirchendiensts* 1537 m. ir vėlesnėse laidose, tačiau visur Mažoji doksologija ten yra be išspraudo.

Vėlyvaisiais viduramžiais Trejybės formulė buvo įtraukta ir į baigia-mąjį Mišių palaiminimą. Tarp ankstyviausių šaltinių ji paminėta 1230 m. Albi sinodo protokoluose.⁵ Palaiminimas turi papildomą įtarpą *omnipotens*, viduramžiais vartotą arba prieš *Deus* (*Benedicat vos omnipotens Deus, Pater...*), arba po jo (*Benedictio Dei Patris omnipotentis, Pater...*). Kadangi formulėje *Deus* ir *Pater* atskirti kableliu (*Benedicat vos omnipotens Deus, Pater et Filius et Spiritus Sanctus*), šiandieniniame Romos katalikų mišiole šis įterpinys nuo Trejybės vardo yra atskirtas brūkšniu: „Telaimina jus visagalis Dievas – Tėvas, ir Sūnus, ir Šventoji Dvasia“, todėl jis nelaikytinas išspraudu formulėje (RM 1987, 500). Liuteroniškosios Reformacijos metu šį palaiminimą pakeitė Aaroniškasis (Sk 6,24), kuriame nėra Trejybės formulės. Nukrypimą nuo normos aptinkame 1708 m. Livonijos vokiškoje agendoje, kurioje Trejybės formulė pridėta prie Aaroniškojo palaiminimo. Vis dėlto ši liturginė knyga atstovauja ne vokiškajai, bet švediškajai liturginei tradicijai (HB 1693, 105; HB 1708, 91).

⁵ Trejybės formulės nėra XI–XII a. Romos Bažnyčios sakramentarijose. Išimtis yra tik XI a. Italijos Brešos miesto liturginė knyga, kurioje nurodyta tikinčiuosius laiminti šia formule: *Benedictio Dei Patris et Filii et Spiritus Sancti descendat super vos* (Jungmann II 1986, 441, 444).

Trejybės formulę agendose aptinkame privačios ir visuotinės nuodėmių išpažinties formų Absoliucijos tekstuose. Ji taip pat buvo vartota viešo nusidėjėlio išpažinties apeigose, kurių metu nuo Komunijos atskirtas asmuo susitaikydavo su Bažnyčia. Formulė taip pat yra santuokos patvirtinimo bei palaiminimo akte. Ją dar galima aptikti kai kuriose kitose liturginėse apeigose, tarp jų – įvedant kunigą į parapiją, o kadangi šį liturginį veiksma atlikdavo vyskupas arba superintendentas, daugelis XVI–XVIII a. agendų šios liturginės formos neturėjo. Formulė taip pat buvo vartota egzorcizmo akte, paguodžiant nuteistuosius myriop prieš įvykdant bausmę ir kitose apeigose.

2. Įspraustinis žodis *Dievas* XVI–XVII a. Baltijos regiono vokiečių liuteronų agendose

Agendų tekstų analizė (žr. 1 lentelę) rodo, kad įterpinys *Dievas* yra aptinkamas beveik kiekvienoje Baltijos regiono vokiškoje agendoje.

Įterpinys ypač gausiai vartotas Prūsijos agendose. XVI a. kunigaikštystėje iš viso buvo publikuotos keturios vokiškos agendos, tačiau pirmoji, 1525–1526 m. *Artickel der Ceremonien*, susidėjo tik iš liturginių tvarkų aprašo, todėl Trejybės formulės ten nėra. Labiausiai įspraudas vartotas 1558 m. agendoje. Ten jis aptinkamas visose Trejybės formulę turėjusiose liturginėse formose. Agendose pasitaiko nemažai atvejų, kai toje pačioje liturginėje formoje Trejybės formulė vartojama su įterpiniu ir be jo. Tai rodo, kad Prūsijos vokiečiai neįžvelgė didelio skirtumo, ar Trejybės formulė jį turėjo ar ne. Įspraudas aptinkamas ir XVIII a. Prūsijos vokiškose agendose (PKA 1741, 21, 32). Jį turėjo ir 1730 m. lietuviškoji bei 1560, 1571, 1731 m. Prūsijos lenkiškos agendos.⁶ Pažymėtina, kad įspraudas vartotas ir LDK, ir Lenkijos kalvinistinėse agendose lenkų kalba, tarp jų – 1637 m. Didžiojoje Dancigo ir 1644 m. LDK agendose.⁷

⁶ Dawádnas pamokinnimas 1730, 3, 5, 10, 21; Ustawa 1560, 103, 105–106, 172; Ustawa 1571, 57, 69; Ustawy 1731, 25

⁷ Agenda 1637, 62, 161; Sześć aktów 1742, 25, 67. Įspraudą santuokos formoje turi ir 1581, 1594, 1598, 1600 m. LDK kalvinistinės agendos. Forma 1581, Cv; Forma 1598, Ddv; Forma 1600, Ddv; Katekizmas 1598, Ggijj.

Trejybės formulė su įterpiniumi *Dievas* Baltijos regiono agendose

	Egzorcizmo formulė krikšte	Krikšto formulė	Skubos krikšto tvarka	Absoliucija	Viešo nusidėjėlio absoliucija	Santuokos palaiminimo formulė	Kunigo įvedimas į parapiją
1544 Prūsijos agenda ⁸					+		
1558 Prūsijos agenda ⁹		+	+	- / +	+	+	
1568 Prūsijos agenda ¹⁰	-	+ / -	+		+	-	
1570–1572 Kuršo agenda ¹¹	-	-	+ / -	+		-	
1638 Estijos nuostatai ¹²				+ / -			
1698 Narvos agenda ¹³	-	+ / -		+		+	
1618 Dancigo agenda ¹⁴		+		-		+	
1612 Elbingo agenda ¹⁵		-				-	
1682 Elbingo agenda ¹⁶		-				-	
1542 Pomeranijos agenda ¹⁷	-	-	-	-		-	
1569 Pomeranijos agenda ¹⁸	-	+	- / +	-		-	+

Kuršo kunigaikštystėje aptariamuoju laikotarpiu buvo parengta vieninga agenda – 1570 m. aprobuoti ir 1572 m. Rostoke atspausdinti Bažnyčios tvarkos ir ceremonijų nuostatai. Ten įterpinys *Dievas* Trejybės formulėje aptinkamas skubos krikšto patvirtinimo apeigoje ir Absoliucijos formulėje. Kaip ir Prūsijoje, išspraudas buvo gausiai vartotas XVIII a. Kuršo agendose (VKB 1741, 161, 165, 186; LKA 1727, 175, 177, 179). Jį taip pat aptinkame ir šiame regione buvusios, tačiau į Abiejų Tautų Respublikos sudėtį įėjusios Piltenės srities 1741 ir 1756 m. agendose (Agenda 1741, 20; Agenda 1756, 19, 24, 40).

⁸ OAG 1544, eij.

⁹ KO 1558, 6, 8, 15, 16, 18, 52.

¹⁰ KO 1568, 32, 35, 37, 38, 44, 49.

¹¹ KO 1572, 56, 78, 79, 81, 86, 89.

¹² Stahl 1638, Gg, Qq, Qqiii.

¹³ HB 1698, A3, E, E2, E3.

¹⁴ FCC 1618, Bv, F, Fv.

¹⁵ KO 1612, E3, F3.

¹⁶ KO 1682, E, Eii.

¹⁷ KO 1542, 10, 11, 12, 13, 19, 27, 75.

¹⁸ Agenda 1569, 19, 21, 91, 98, 102, 103, 105, 106, 108, 151, 188, 240.

Nustatant Trejybės formulės vartoseną Estijoje, susidurta su šaltinių problema. 1561 m. suirus Livonijos konfederacijai, Estija atiteko Švedijai. Vokiškoji krašto bajorija, nuo kurios priklausė Bažnyčios gerovė, kovojo už Estijos ekleziastinę autonomiją ir priešinosi Švedijos bažnytinės tvarkos įvedimui. Tai pagrindinė priežastis, kodėl Estijoje nebuvo bendros, visiems kunigams privalomos bažnytinės agendas. Mišios laikomos ir kitos liturginės apeigos atliekamos vadovaujantis Niurnbergo, Meklenburgo, Pomeranijos ir kitų vokiečių žemių agendomis. Ankstyviausias šaltinis, kuriame aptinkame Trejybės formulę, buvo Heinricho Stahlio 1638 m. parengti dvasininkų tarnystės nuostatai. Juose Trejybės formulę su įterpiniu turi Išpažinties tvarkos Absoliucijos formulė. Nuostatuose greta vokiško teksto buvo publikuotas estiškas. Pastarajame galima aptikti įterpinį *Dievas* net toje vietoje, kur jo nėra vokiškoje formulėje (Stahl 1638, Qqiiij). 1698 m. buvo publikuota atskira agenda Narvos miesto bažnyčioms. Joje įspraudas randamas krikšto, skubos krikšto ir santuokos formose. Pirmoji visuotinė Estijai ir Livonijai skirta vokiškoji agenda buvo atspausdinta 1708 m., tačiau toji nebuvo šių bažnyčių teologų parengta liturginė knyga, o Švedijos 1693 m. agendas vertimas į vokiečių kalbą. Joje, kaip ir agendoje švedų kalba, įspraudas aptinkamas keliose vietose. Įterpinys tai pat randamas ir švediškosios agendas 1699 m. vertime į estų kalbą (HB 1708, 7, 20; KR 1699).

Lenkijos karalystei priklausiusioje Vakarų Prūsijoje liuteronybė įsitvirtino didžiuosiuose miestuose, tarp jų Dancige, Elbinge ir Torunėje. Šiame regione įterpinį *Dievas* Trejybės formulėje turėjo tik 1618 m. Dancigo agenda. 1612 ir 1682 m. Elbingo agendose jo nepavyko aptikti. Tačiau Elbingo liturginė knyga buvo lokalaus pobūdžio, skirta tik šiam miestui, savo svarba neprilygstanti teritorinių bažnyčių agendoms.

Pomeranijos liturginei tradicijai pamatus padėjo Johannesas Bugenhagenas parengti 1535 m. bažnytinės tvarkos nuostatai. Juose, kaip ir Prūsijos 1526 m. agendoje, buvo pateiktos tik bendros nuorodos kunigams, kaip atlikti liturgines apeigas. Maldomis ir kitais liturginiais tekstais agenda buvo papildyta 1542 m., tačiau įspraudo Trejybės formulėje ten nėra. 1568 ir 1569 m. buvo publikuota gerokai papildyta Pomeranijos agendas laida. Įspraudas Trejybės formulėje ten aptinkamas krikšto, skubos krikšto formose, kunigo įvedimo į parapiją apeigose ir ypatingoje egzorcizmo formoje. Kaip ir kitų vokiečių teritorinių bažnyčių liturginėse knygose,

Pomeranijos agendoje įspraudas vartotas nesistemiškai. Trejybės formulė skubos krikšto tvarkoje paminėta net penkis kartus, iš kurių viename ji turi įspraudą, o kituose yra be jo (Agenda 1569, 19, 98, 102, 103, 105, 106, 108, 240).

Dėl vokiškųjų šaltinių stokos nieko nežinome apie įspraudo vartoseną Livonijos liturginėse apeigose. Liuteroniškoji Reformacija Livonijos konfederacijoje įsigalėjo trijuose pagrindiniuose miestuose – Rygoje, Tartu ir Taline. Jiems skirtame, 1530 m. Johanneso Briesmanno parengtame ir vėliau gerokai papildytame Rygos giesmyne – agendoje buvo pateiktos tik Mišių ir rytmetinių bei vakarinių pamaldų liturgijos. Pastoracinių apeigų, kuriose Trejybės formulė vartota gausiausiai, ten nebuvo. Liuteroniškoji Reformacija pradėta slopinti Livonijai atitekus Abiejų Tautų Respublikai, o 1582 m. paskelbus *Constitutiones Livoniae* joje prasidėjo kontrreformacija. Šiuo laikotarpiu Livonijos liuteronų bažnyčia nebepajėgė parengti išsamios bažnytinės agendos, todėl parapijose įsigalėjo liturginė įvairovė. 1621 m. Livoniją užkariavęs Švedijos karalius Gustavas Adolfas nurodė visuotiniam vartojimui įvesti 1632 m. Magdeburgo–Halberstadto agendą, tačiau potvarkis nebuvo galutinai įgyvendintas. 1643 m. Livonijos superintendantas Hermannas Samsonas buvo parengęs visuotinę agendą ir kreipėsi į Švedijos karalienę Kristiną Vazą prašydamas leidimo ją atspausdinti, tačiau ankstyva jo mirtis sutrukdė įgyvendinti projektą (Lundström 1914, 165). Jau minėta, kad pirmoji visuotinė Livonijos Bažnyčios agenda vokiečių kalba buvo atspausdinta tik 1708 m., tačiau ji perteikė ne Livonijos, o Švedijos liuteroniškąją tradiciją. Joje, kaip ir švediškoje agendoje, yra formų su aptariamuoju įspraudu (HB 1693, 8; HB 1708, 7, 30).

Išvados

1. Šaltinių analizė rodo, kad įspraudas *Dievas* Trejybės formulėje tarp Baltijos regiono vokiečių buvo visuotinai paplitęs ir vartotas beveik visose vokiškose agendose.
2. Įspraudas agendose vartotas nenuosekliai – vienos formos jį turėjo, kitos ne. Pasitaikė atvejų, kai toje pačioje formoje Trejybės formulė buvo pateikta keletą kartų, iš kurių vienur ji yra su įterpiniu, kitur – be jo. Iš to galima spręsti, kad vokiečių teologai nežvelgė didelio skirtumo, ar Trejybės formulė turėjo įspraudą ar ne.

3. Gausi įterpinio vartoseną XVI–XVII a. Baltijos regiono vokiečių agendose rodo, kad vokiečiams jis buvo visiškai priimtinas, o tai leidžia daryti išvadą, kad tarp Baltijos regiono vokiečių įterpinys *Dievas* buvo vartotas dar iki Reformacijos. Visa tai, lygiai kaip ir įterpinio nebuvimas slavškuose Romos katalikų ir stačiatikių tekstuose, leidžia pritarti anksčiau iškeltai prielaidai, kad LDK lietuvių įterpinį *Dievas* paveldėjo iš vokiečių dar iki visuotinio Lietuvos krikšto 1387 m.

Literatūra ir šaltiniai

Agenda 1569 – *Agenda, Dat is, Ordninge der hilligen Kerckenempter un de Ceremonien, wo sick de Parrherren, Seelsorgere vnde Kerckendener in eerem Ampte holden schölen, Gestellet vor de Kercken in Pamern, vp beuäl der Dorchlüchtigen hochgebarnen Försten vnde Herren, Herrn Barnim des öldern, Herrn Johann Friderichen, Herrn Bugslaffen, Herrn Ernst Ludwigen, Herrn Barnim des yüngern, vnde Herrn Casimiren, Geueddern vnde Gebröder, Hertogen tho Stettin Pamern, der Cassuben vnde Wenden, Försten tho Rügen, vnde Grauen tho Gutzkow, etc.* Wittenberg: Johann Schwertel.

Agenda 1637 – *Agenda álbo forma porzadku usługi swietey, w zborach ewangelickich Koronnych y Wielkiego Xiestwa Litewskiego. Na wieczną część y chwałę Oyca, Synowi, y Duchu S. Bogu w Troycy jedynemu, zá zgodną Zborow wszystkich uchwałą, teraz nowo przyéżrzana y wydána, we Gdansku Drukował Andrżey Hünefeldt. Roku Pańskiego, M DC XXXVII.*

Agenda 1741 – *Agenda Ministrorum Ecclesiae Evangelicae in Districtu Piltinensi, oder Ordnungen der Evangelischen Kirche des Königl. Piltenschen Creyses wie solche durch den in Gott ruhenden, um die Kirche Christi wohl verdienten weiland Hoch-Ehrwürdigen und Hochgelahrten Herrn, Herrn M. Bernhardum Harderum, treugewesen Superint. Dist. Pilt. und Past. zu Hasenpohlt und Zierau, Anno 1625 aus der Formula Jurisdictionis Ecclesiasticae und denen gehaltenen General-Visitationen verfasst; auf Verlangen E. Hochwohlgebohrnen Ritter- und Land-schaft in Sessione Consistoriali 1740. d. 29. Aug. per Vota unanimia revidiret und verbessert, zur beständigen Richtschnur und zum Druck befördert worden, von Wilhelm Friedrich von den Brincken, Königlichem Land-Notario, und des Piltenschen Creyses verordnetem Kirchen-Visitatore. Im Jahr MDCCXLI. Königsberg: Johann Heinrich Hartung.*

Agenda 1756 – *Agenda ministrorum ecclesiae evangelicae in districtu Piltinensi, Oder Ordnungen der Evangelischen Kirche des Königl. Piltenschen Creyses Wie solche durch den in Gott ruhenden, um die Kirche Christi wohlverdienten Weiland Hoch-Ehrwürdigen und Hochgelahrten Herrn, Herrn M. Bernhardum Harderum, treu gewesen Superint. Dist. Pilt. und Pastor zu Hasenpohlt und Zierau, Anno 1625 aus der Formula Jurisdictionis Ecclesiasticae und denen gehaltenen General-Visitationen aufgesetzt und nun auf Befehl der Hohen Landes-Regierung und Verlangen E. Hochwohlgebohrnen Ritter- und Landschaft verfasst, revidiret, und zur beständigen Observance ausgefertigt worden. Königsberg: Johann Heinrich Hartung.*

Dawádnas pamokinnimas 1730 – *Dawádnas pamokinnimas kaipo wissi, Lietuwoje, po Maloningiáusio Prusû Karalum essantieji Kunningai, kaip Diewo Tarnai tur elgtis, noredami*

- szwentą Klebonū Urędą wiernay iszpildit. Karaláuцуje, Mete MDCCXXX. Königsberg, 1730.
- FCC 1618 – *Formul Der Christlichen Ceremonien, Welche in den Evangelischen Kirchen zu Dantzick, Bey verhandlung des Hochwürdigen Abendmals, etc. gebreuchlich sein. Sampt einer Vorrede an den Christlichen Leser, Darinnen ein kurze unterweisung zur Gottseligkeit angezeigt, und auff etliche Streitpunct kürztlich geantwort wird. Allen Einfeitigen unnd Jungen Leuten zum unterricht gestellet, Wie sie sich selbst prüfen, und zum würdigen gebrauch des Heiligen Abendmahls bereiten sollen.* Danzig; Hünefeldt.
- Forma 1581 – *Formá álbo porządęk spráwowania świątosći Pańskich, iako Krztu Świętego, y społeczności Wieczerzey Pańskiej, przytym y inszych Ceremoniy albo posługowania Zboru Bożego, ku potrzebie pobożnym Pasterzom, y prawdziwym Ministrom Pana Krystusowym, znou wydana y drukowana w Wylnie. Roku od národzenia Syná Bożego, 1581.*
- Forma 1594 – *FORMA Albo porządęk spráwowania Świątosći Pańskich, iako Krztu świętego, y społeczności Wieczerzey Pańskiej, przytym y inszych Ceremoniy álbo posługowania Zboru Bożego, ku potrzebie pobożnym Pasterzom, y prawdziwym Ministrom Páná Krystusowym, z nowu wydána y drukowana w Wilnie. Roku od národzenia Syná Bożego, 1594.*
- Forma 1598 – *FORMA Albo porządęk spráwowania Światosći Pańskich, iako Krztu świętego, y społeczności Wieczerzey Pańskiej, przytym y inszych Ceremoniy albo posługowania Zboru Bożego, ku potrzebie pobożnym Pásterzom, y prawdziwym Ministrom Páná Krystusowym, z nowu wydána y drukowana w Wilnie. Roku od národzenia Syná Bożego, 1598.*
- Forma 1600 – *FORMA Albo porządęk spráwowania świątosći Pańskich, iako Krztu świętego y społeczności Wieczerzey Pańskiej, przytym y inszych Ceremoniy albo posługowania Zboru Bożego, ku potrzebie pobożnym Pasterzom, y prawdziwym Ministrom Páná Krystusowym, z nowu wydána y drukowana w Wilnie. Roku od národzenia Syná Bożego, 1600.*
- Formulae Merowingici 1886 – *Formulae Merowingici et Karolini aevi. Accedunt ordines judiciorum Dei. Edidit Karolvs Zevmer. – Monumenta Germaniae Historica. Legum sectio 5. Formulae. Hannover Impensis bibliopolii hahniani.*
- HB 1693 – *Handbok, ther vti är författat, huruledes gudztiensten, med christelige ceremonier och kyrkioseder, vti våra swenska församlingar skal blifwa hållen och förhandlad. Förbättrad och förmehrad i Stockholm år 1599. Öfwersedd år 1608 och numehra efter nyja kyrckioordningen inrättad år 1693. Tryckt i Stockholm, år 1693.*
- HB 1698 – *Hand-Buch, Darinnen Die Kirchen-Gebete, Welche so wol Des Sonntages, als auch in der Wochen in denen Betstunden, Imgleichen Bey der Beerdigung der Leichen pflegen gebraucht zu werden, sampt denen Hieselbst gebräuchlichen Tauff- und Copulations-Formulen enthalten. Zum Gebrauch der Teutschen Kirchen.* Narva: Johan Köhler.
- HB 1708 – *Hand-Buch, Worinnen verfasset ist, welcher gestalt Der Gottes-Dienst mit Christlichen Ceremonien und Kirchen-Gebrauchen in unseren Schwedischen Versamlingen gehalten und verrichtet werden soll. Verbessert und vermehret in Stockholm, im Jahr 1599. übersehen im Jahr 1608. und nunmehr nach der neuen Kirchen-Ordnung eingerichtet im Jahr 1693. Aus dem Schwedischen in das Teutsche übersetzt im Jahr 1708.* Riga: Georg Matthias Nöller.
- Jungmann I 1986 – *Josepf Jungmann. The Mass of the Roman Rite: Its Origins and Development (Missarum Sollemnia). Volume One.* Westminster: Four Courts Press Ltd.
- Jungmann II 1986 – *Josepf Jungmann. The Mass of the Roman Rite: Its Origins and Development (Missarum Sollemnia). Volume Two.* Westminster: Four Courts Press Ltd.

- Katekizmas 1598 – 1598 metų *Merkelio Petkevičiaus katekizmas*. 2-as leidimas (fotografuotinis). Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys.
- KC 1568 – *Kirchenordnung und Ceremonien Wie es in ubung Gottes Worts, und reichung der Hochwirdigen Sacrament, in den Kirchen des Hertzogthumbs Preussen soll gehalten werden. Anno Domini M. D. LXVIII. Gedruckt zu Königsperg in Preussen, bey Johann Daubman.*
- KO 1542 – *Karcken Ordening, wo sick die Parner vnnd Selensorger inn vorreikinge der Sacrament und ouinge der Cerimonien holden scholen im Land to Pammern. 1542.*
- KO 1558 – *Kirchen Ordnung Wie es im Hertzogthumb Preussen, beydes mit Lehr vnd Ceremonien, sampt andern, so zu Fürderung vnd Erhaltung des Predigampts, Christlicher Zucht, vnd guter Ordnung, von nöten, gehalten wird. Anderweit ibersehen, gemehret, vnd Publiciret. Anno Christi M. D. LVIII. 25. Nouembris. Der ander Theil dieser Kirchenordnung. Von den Ceremonien, vnd Kirchengebreuchen. Königsberg: Hans Daubmann.*
- KO 1572 – *De doctrina et ceremoniis sinceri cultus diuini Ecclesiarum Ducatus Curlandiae, Semigalliaeqe etc. in Liuonia. – Kirchen Ordnung Wie es mit der Lehr Göttliches worts, Ausstheilung der heiligen Hochwirdigen Sacrament, Christlichen Ceremonien, Ordentlicher ubung, des waren Gottesdiensts, In den Kirchen des Herzogthumbs Churlandt und Semigallien in Liefblandt, sol stetes vermittelt Göttlicher hülf gehalten werden. – Anno salutis 1570. Rostock.*
- KO 1612 – *Kirchenordnung: wie es mit den gemeinen Gebeten, Handlung der hochwürdigen Sacrament und trawung der Eheleute zu Elbing in der Pfarr- vnnd andern in der Stadt vnnd auff dem Lande einverleibeten Kirchen gehalten wird. Elbing: Wendel Bodenhausen.*
- KO 1682 – *Kirchen-Ordnung: Wie es mit den gemeinen Gebeten, Handlung der Hochwürdigen Sacramenten und Trawung der Ehe-leute zu Elbing in der Münch- und andern in der Stadt und auff dem Lande einverleibten Kirchen gehalten wird. Elbing: Achatz Corellen.*
- KR 1699 – *Kässi-Ramat, Kumma sisse on kokkopantut, Kuida Jummalatenistust, CHristlikko Kombede nink Kirko-Wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama: Säduť Tokholmi Linnas ue Kirko-Säduť möda selle 1693 Aastal. Tallinn: Christow Prendekessest 1699.*
- LKA 1727 – *Lettische Neu verbesserte-und vollständige Kirchen-Agende Oder Hand-Buch, Darinnen Nebst denen Evangelii, Episteln, der Historia von der Geburt, Leiden, Sterben, Auferstehung und Himmelfahrt Jesu Christi unsers Heylandes, der Sendung des Heiligen Geistes, und erbärmlichen Zerstörung der Stadt Jerusalem, Alle zu denen geistlichen Priesterlichen Handlungen und Ambs-Verrichtungen gehörige und in denen Cuhrländischen Kirchen gabräuchliche Ceremonien und Formeln verfasst sind. Dem Wohl-Ehrwürdigen Ministerio Ecclesiastico zum bequemen Gebrauch eingerichtet. Mitau: G. Radetzki Wittwe.*
- Lundström 1914 – Ernst Hj. J. Lundström. *Bidrag till Liulands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede. Från Rigas intagande 1621 till freden i Olivia 1660. Uppsala: Almqvist & Wiksell.*
- Mažiulis 1955 – Antanas Mažiulis. Lietuviškasis „Wardan Diewa Tewa“. *Aidai*, nr. 3 (79). New York.
- OAG 1544 – *Ordnung vom ausserlichen Gottesdienst und Artickel der Ceremonien, wie es inn den Kirchen des Hertzogthumbs zu Preussen gehalten wirt. Königsberg: Hans Weinreich.*
- PF 1862 – *Pontificale romanum summorum pontificum jussu editum, et a Benedicto XIV. pont. max. recognitum et castigatum. Pars secunda. Mechliniae: Mechliniae typographus.*
- PKA 1741 – *Preußische Kirchen-Agenda, Oder Verzeichniß der in der Kirchen öffentlich vorzulesenden Formularien, aus den Agendis Ecclesiasticis, der Preußischen Kirchen-Ordnung,*

- und neuern Königlichlichen Verordnungen in Kirchen-Sachen zusammen getragen, und auf vieler Begehren dem Druck überlassen.* Königsberg: Johann Heinirch Hartung.
- Rabikauskas 1994 – Paulius Rabikauskas. Litauisches Volk, Religion und Nachbarn. Ein Blick in die Geschichte. – *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe.* International Conference Rome, 28 April – 6 May 1990. Editors Jerzy Kloczowski, Jarosław Pelenski, Marian Radwan, Jan Skarbek, Stefan Wylęzek. Institute of East Central Europe – Lublin. Roma: Foundation John Paul II.
- RM 1987 – Romos Mišiolas. II Vatikano Susirinkimo nutarimu reformuotas, Popiežiaus Pauliaus VI įsakymu išleistas. I. Pagrindinis Mišiolas. Lietuvos Vyskupų Konferencijos leidinys. Kaunas–Vilnius: Lietuvos vyskupų konferencijos leidinys.
- Stahl 1638 – *Hand-und Haussbuches Für die Pfarherren, und Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Vierter und Letzter Theil, Darinnen I. 14. Psalmen Davids, II. Etliche Gebete, III. Unterschiedliche Gewissens Fragen, IV. Bericht wie mit Schwermütigen, Angeifochtenen, Krancken, Sterbenden, Ubelthätern zu handeln, V. Texte zu Hochzeit Tauff- und Leich-Predigten, Ausz Gottes Wort und Reinen Kirchen-Lehrern zusammen getragen, Von M. Henrico Stahlen.* Revall: Christoff Reusner.
- Sześć aktow 1742 – *Sześć aktow, To jest: Akt I. Usługi Chrztu świętego. Akt II. Przygotowania Publicznego Przystępujących do Świętej Wieczerzy Pańskiej. Akt III. Usługowania S. Wieczerzą Pańską. Akt IV. Usługowania S. Wieczerzą Pańską przy Chorych. Akt V. Dawania Słubu w Stan S. Małżeński wstępującym. Akt VI. Nawiedzenia Chorych. Dla prętszego y wygodniejszego używania, z Agendy Zborow Ewangelickich Koronnych, y W. X. Litewskiego wyjętych. W Krolewcu, drukował Jan Henryk Hartung, Roku 1742.*
- The Leofric Missal 1883 – *The Leofric Missal, as Used in the Cathedral of Exeter During the Episcopate of its First Bishop A. D. 1050–1072, Together with Some Account of the Red Book of Derby, the Missal of Robert of Jumièges, and a Few Other Early Manuscript Service Books of the English Church.* Edited with introduction and notes by F. E. Warren. Oxford: At the Clarendon Press.
- The Pontifical of Egbert 1853 – The Pontifical of Egbert, Archbishop of York, A. D. 732–766. Now first printed from a manuscript of the 10th century in the Imperial library, Paris. – *The publications of the Surtees Society.* Vol. XXVII [Durham 1853].
- Ustawa 1560 – *Ustawa albo porząd kościelny, iako się w Xięstwie Pruskim s nauczaniem y Coeremoniami, y s inemi rzeczami, ktore ku pomnoszeniu y zachowaniu urzędu kasnodziejskiego, y porządku dobrego potrzebne, zachowana. S nowu przeyrzany, pomnossony y na iawią wydany. 1560.* Königsberg: Hans Daubmann.
- Ustawa 1571 – *Ustawa, albo Porząd Kościelny y Ceremonie. Yako w Nauczaniu Słowa Bożego, y podawaniu Świątości w Kościelech Xięstwá Pruskiego ma być zachowány. Z Niemieckiego Języka na Polski pilnie przelożony, przez Hieronyma Maleckiego, Plebana Leckiego.* Königsberg: Hans Daubmann.
- Ustawy 1731 – *Ustawy Kościelne Krolestwa Pruskiego krotko zebrane i wydrukowane w Krolewcu roku MDCCXXXI. W Drukarni Gabriela Dreyera.*
- VKB 1741 – *Vollständiges Kirchen-Buch, Darinnen Alle Priesterliche Handelungen und requisi ministerii ecclesiastici Die in denen Fürstenthümern Curland und Semgallen zeithero gebräuchlich gewesen enthalten. Auf Hohe Obrigkeitl: Verordnung und Unkosten Anjetzo zum ersteumahl, in der gehörigen Ordnung, Dem Predigt-Ambte zum beqvemen Gebrauch dem Druck übergeben.* Mitau: Köster.

Zinkevičius 2000 – Zigmąs Zinkevičius. *Lietuvių poteriai*. Kalbos mokslo studija. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Darius Petkūnas

THE ORIGINS OF THE INCLUSION OF *GOD* IN THE LITHUANIAN TRINITARIAN FORMULA

Summary

The Trinitarian formula as used by Lithuanian Christians is: “In the name of *God* the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit.” It includes within it the word *God*. In this way it differs from the Trinitarian formula in Latin and in Greek. The word *God* is also missing in the Trinitarian formula as it is used by Slavic peoples – Poles, Russians, and others. However, its use is widespread among both Roman Catholics and Lutherans in Latvia, and it is found also in the extant ethnic Prussian language texts. The Latvians and Prussians were baptized by the Teutonic Order, and it is supposed that Lithuanians as well received from the Germans the word *God* in their Trinitarian formula even as early as the Baptism of King Mindaugas. Such is the conclusion arrived at in their research done by Lithuanian scholars Antanas Mažiulis, Paulius Rabikauskas, and Zigmąs Zinkevičius.

A. Mažiulis carefully examined sixteenth century Lithuanian, Latvian, and Prussian texts, but paid less attention to German texts of that period. The author of this present study has focused his attention on German liturgical writings used in the Baltic region in the sixteenth and seventeenth centuries in both church orders and agendas. These texts are of some significance because they were printed shortly after the late medieval period, and they gradually replaced Latin missals. All these documents provide abundant examples of the German Trinitarian formula. Analysis of these texts indicates that the word *God* was included in the formula in almost every sixteenth and seventeenth century Baltic German agenda. They indicate that the formula was a common usage among Baltic Germans and this suggests that such a formula may well have been used even before the Reformation. Inconsistent use of such a formula in books, where some liturgical forms included the word *God* while others did not, indicates that

the editors of the German works made no significant distinction concerning this usage. It cannot be doubted that all Lutheran texts in the Baltic tongues used in Prussia, Courland, Livonia, and Estonia took over the insertion of the word *God* from the Germans. Its extensive use in German liturgical books in the Baltic region, and its absence from the Trinitarian formula used among the Slavic Roman Catholic and Orthodox peoples, suggests that Lithuanians in the Grand Duchy as well inherited the use of the word *God* in their Trinitarian formula from the Germans, even though they received Baptism in 1387 under the supervision of Polish crown.